

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.288>
УДК 930.1(477)«18/19»:378.4(477.83-25)-057.87

Віталій ТЕЛЬВАК

доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін,
Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка (Дрогобич, Україна)
telvak1@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

СТУДЕНТСЬКА АУДИТОРІЯ М. ГРУШЕВСЬКОГО У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ: КІЛЬКІСНА ДИНАМІКА, ЕТНІЧНИЙ СКЛАД, ДИДАКТИЧНІ ПРЕФЕРЕНЦІЇ

Мета полягає у встановленні кількісних параметрів, динаміки наповнення й етнічного складу студентської аудиторії М. Грушевського у Львівському університеті. **Методологічне підґрунтя** становить міждисциплінарний підхід. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів і порівняльно-історичному методі, виходячи з принципів неупередженості та історизму. **Наукова новизна.** Здійснено спробу комплексного аналізу студентської аудиторії М. Грушевського у Львівському університеті. **Висновки.** Доведено, що студентські каталоги Львівського університету постають найбільш вагомим джерелом для з'ясування особливостей науково-педагогічної праці М. Грушевського в галицьку добу його життя. Важливість цього документа полягає в тому, що завдяки його інформаційному потенціалу питання, в обговоренні яких раніше домінувала емоційно-спекулятивна складова, тепер отримали фактологічне підґрунтя для всебічного історіографічного аналізу. Досліджені каталоги переконливо атестують М. Грушевського як популярного викладача не тільки серед української, але й польської та єврейської молоді. Більшість її представників стали помітними діячами того часу, популяризуючи чи трансформуючи здобуті на студентській лаві

Цитування: Тельвак В. Студентська аудиторія М. Грушевського у Львівському університеті: кількісна динаміка, етнічний склад, дидактичні преференції. *Український історичний журнал*. 2023. № 6 (573). С. 288—304. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.288>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

історичні знання. Також удалося з'ясувати національну й гендерну специфіку студентської аудиторії українського професора, відтворити різноплановість його дидактичних пропозицій, простежити особливості відвідуваності різних курсів тощо. Саме завдяки опрацюванню деканатських студентських каталогів можемо атестувати М. Грушевського авторитетним і затребуваним представником львівської університетської корпорації.

Ключові слова: *Львівський університет, М. Грушевський, студентство, національний склад, кількісна динаміка.*

Львівська доба — найбільш досліджений період у біографії М. Грушевського. Це й не випадково, адже саме згаданий час найкраще задокументований — назвемо хоча б розлогий корпус листування, добре збережену документацію пов'язаних зі вченим державних і громадських інституцій та, звісно, насичений різноплановою інформацією щоденник. Попри це, львівське двадцятиліття надалі містить малознані сюжети, дослідження яких нерідко ускладнене домінуванням сповненої стереотипами історіографічної традиції.

Чи не найбільше таких сюжетів пов'язано зі Львівським університетом. Пригадаємо хоча б проблему взаємин М. Грушевського з колегами-поляками, манеру й тактику його боротьби з полонізацією навчального закладу чи міру залученості до протестних акцій українських студентів [1]. Та справжньою «чорною легендою» Грушевського-професора став укорінений у літературі образ його як викладача, непопулярного у студентському середовищі, такого, котрий не дбав про атракційність своїх лекцій, адже не вважав за потрібне спеціально до них готуватися, просто зачитуючи з кафедри відповідні частини «Історії України-Руси» [2, С. 54—83]. Унаслідок цього студентська аудиторія українського професора була нібито нечисельною. Про це, наприклад, писав у «Споминах з мого життя» О. Барвінський, і відзначав, що у середині 1890-х рр. «тодішнє молоде покоління не вміло як слід оцінити сего придбання (заснування кафедри історії України — *В. Т.*), котрого наша суспільність домагалася від десятків літ»¹. Як доказ він наводив заувагу молодого професора, що «слухачів небогато, але ходять (регулярних 15—20)»². Певне підтвердження слів О. Барвінського знаходимо на шпальтах львівської «Правди» за 1896 р.: «На жаль, сей запал (відвідування викладів М. Грушевського — *В. Т.*) не довго тривав, а в другім році число студентів так змаліло, що шкода на те здоровля і висилена ученого професора. Чи ж так русини доказують потребу руских катедр університетських?! Чи так уміють користуватися так важними придбаннями?!» [3, С. 400].

Загострилася ця проблема в останні передвоєнні роки, позначені зануренням ученого у життя Наддніпрянщини та зростанням громадської активності українських студентів. Згадуваний О. Барвінський писав: «В однім з останніх років передвоєнних, коли я случайно зайшов до університету, побачитися з проф. Грушевським перед его викладом, сказав він мені з жалем: “Як іду до салі,

¹ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури НАН України ім. Т. Шевченка (далі — ВРФІТ). Ф. 135. Спр. 24. Арк. 382.

² Там само. Арк. 370 зв.

то тривожуся, чи застану там хоч двох — трьох слухачів!»³. Та й сам історик нібито у цей час дистанціювався від молоді. Читаємо про це у спогадах М. Чубатого: «Річ природна, що від того часу (1913—14) відношення проф. Грушевського до своїх студентів стало холоднішим та він виказував менше запалу виховувати молодих істориків між галицькими українцями через НТШ» [4, С. 79].

За таких обставин про популярність викладів українського професора серед студентів інших національностей, насамперед поляків та євреїв, узагалі не йшлося. Це стало ще однією стереотипізованою проблемою при осмисленні педагогічної праці М. Грушевського у Львівському університеті. Найчастіше до неї звертаються наші західні колеги, котрі в душі львівської публіцистики рубежу ХІХ — ХХ ст. наполегливо обґрунтовують візію головного навчального закладу краю як винятково польської інституції, де українська присутність — як серед молоді, так і викладачів — була маргінальною. Про це, наприклад, на початку 1990-х рр. виразно зазначила У. Якубовська: «[М. Грушевський] був видатним представником українського національного руху, видатною особистістю, але не зміг організувати ані наукового семінару, ані дослідницької школи. Це може дивувати, тим паче, що впродовж 20 років керував Науковим товариством ім. Шевченка у Львові та редагував його видання» [5, С. 100]. У наш час подібну історіографічну риторику наслідує дослідник історії Львівського університету К. Стопка. Осмислюючи поступ історичних наук у стінах вишу до початку Першої світової війни, він доволі скептично оцінює вплив М. Грушевського на студентську молодь, атестуючи його «науковою зіркою», що в той час «миготіла контрверсійно» [див.: 6, С. 245].

Щойно згаданим свідченням суперечать інші, не менш численні й авторитетні. Так, зі слів М. Кордуби знаємо про захоплення молоді викладами щойно прибулого київського магістранта, коли йому навіть доводилося переносити читання лекцій до найбільших аудиторій університету [7, С. 795]. З багатьох джерел відомо також, що виразно артикульовані М. Грушевським національні переконання, його позиція сборника та реноме визначного українця притягували українське студентство. Тому на лекції до молодого професора записувалися всі, хто зачисляв себе до українства, навіть представники старшого покоління галицьких українців, які вже мали за плечима університетські студії. Наприклад, пізніший зятятий опонент голови НТШ М. Павлик писав до М. Драгоманова після відвідин інавгураційного викладу новоприбулого професора: «Мені подобалася мова — в порівнянні з усім тим, що я чув по-руськи в університеті — се вперше добра і жива мова. Думаю ходити на виклади приватно, як і інші русини. Треба би мені зайнятися історією» [8, С. 141]. Тож підсумовуючи в 1898 р. свою педагогічну працю, М. Грушевський мав підстави пишатися її результатами: «Що ся катедра мала спеціальне значіння в найновішій розвої нашої науки, то се вже, позволю собі заявити рішучо, не є вплив самої катедри, а моєї малої особи» [9, С. 120].

Очевидно, що наведені вище суперечливі оцінки потребують верифікації. І тут у пригоді стає різнопланова діловодна документація Львівського універси-

³ Там само. Арк. 382.

тету, що відклалася у ф. 26 Державного архіву Львівської обл. Нашу увагу насамперед привернуло таке надзвичайно розлоге, а тому й надалі маловідоме у середовищі грушевськознавців джерело, як деканатські каталоги. Вони формувалися посеместрово та містили власноруч заповнену студентами своєрідну анкету з різноплановою інформацією. При цьому її структура варіювалася — у каталогах до зимового півріччя 1908—1909 навч. р. включно наводилися прізвище й ім'я, віровизнання, національність, дата та місце народження студента, його адреса проживання у Львові, ім'я й фах батька чи опікуна, відвідані курси. Після цього часу та до вибуху Великої війни для кожного студента було впроваджено «Записні картки для використання деканату», де вказувалися прізвище й ім'я, віровизнання, рідна мова, дата та місце народження, громадянство, адреса проживання, ім'я, фах батька чи опікуна, попереднє місце навчання, статус як військовозобов'язаного, факт призначення стипендії, відвідані курси. Кількарічне опрацювання цих каталогів стало можливим завдяки участі автора цих рядків в ініційованому співробітницею Інституту історії України НАН України О. Юрковою проєкті «е-Архів Михайла Грушевського», який від самого початку фінансово підтримує Канадський інститут українських студій Альбертського університету (видавничі та дослідницькі гранти з Вічного фонду ім. Петра Яцика й Вічного фонду родини Стасюк). У рамках цього проєкту ми впродовж шести останніх років опрацьовуємо в Держархіві Львівської обл. різнопланову грушевськіану, удоступнюючи анотовані подокументні описи на сайті «е-Архів Михайла Грушевського».

Вже побіжне ознайомлення зі згаданими студентськими каталогами відкриває багато нових евристичних можливостей при осмисленні проблеми «Грушевський і Львівський університет». Для нас важливим було з'ясування кількісних параметрів студентської аудиторії вченого, її етнічного, гендерного складу, дидактичних преференцій молоді та ін. Частково цих питань ми торкалися при реконструкції студентської аудиторії автора «Історії України-Руси» філософського факультету [10], а нижче розглянемо їх докладніше на матеріалах деканатських каталогів кожного з чотирьох факультетів Львівського університету.

Насамперед проаналізуємо згадані проблеми крізь призму каталогів рідного для М. Грушевського філософського факультету. Їх опрацювання дозволило встановити, що впродовж двадцятирічної педагогічної діяльності професора його курси відвідали 504 студенти зазначеного факультету. Вони обирали М. Грушевського як свого викладача сумарно 1189 разів. Зрозуміти, мало це чи багато, можна після порівняння цієї цифри із загальною кількістю студентів філософського факультету в тому чи іншому навчальному році. Так, у літньому семестрі 1900—1901 навч. р. це 284 особи [11, С. 117]. З них 20 (тобто 7 % від загальної кількості) записалися на запропоновані М. Грушевським курси. Своєю чергою, в літньому семестрі 1910—1911 навч. р. на філософському факультеті навчався 931 студент [11, С. 119]. Із них 43 (4,6 % від загальної кількості) захотіли відвідати дисципліни українського професора. При цьому слід мати на увазі, що тоді на згаданому факультеті навчалися не лише майбутні історики, але й філологи, філософи та фармацевти, для яких пізнання українського минулого не становило

Таблиця 1. Кількість студентів філософського факультету, які записалися на запропоновані

Семестр	1894— 1895	1895— 1896	1896— 1897	1897— 1898	1898— 1899	1899— 1900	1900— 1901	1901— 1902	1902— 1903
Зимовий	19	14	5	8	6	17	18	0	33
Літній	16	12	6	8	8	16	20	5	39
Загальна кількіс- ть записів за на- вчальний рік	35	26	11	16	14	33	38	5	72

першочергового професійного інтересу. Іншим добрим компаративним контекстом було б порівняння кількісних характеристик студентської аудиторії М. Грушевського та його колег по факультету — як поляків, так й українців. Але це поки що ніхто не досліджував.

Та все ж щойно наведені позірно скромні цифри дозволяють говорити про запитаність Грушевського-професора серед молоді філософського факультету. Адже тут також слід зважати на специфіку його «другої звичайної кафедри всесвітньої історії» з особливим оглядом історії Східної Європи з українською мовою викладання⁴. Відповідно до цієї номенклатури вона була додатковою історичною кафедрою, створеною *ad personam* як результат польсько-українського політичного компромісу, тож і предмети, які тут читалися, не належали до обов'язкових. Тобто охочі обирали курси М. Грушевського як додаткові, такі, що не могли бути зараховані до обов'язкового мінімуму навчальних годин, що їх мав упродовж тижня відвідати кожен студент. Сам український історик нарікав із цього приводу: «Я викладаю предмет, не заведений в програму іспитів, отже, нікому не обов'язковий, при іспитах не питаю, взагалі маю всі шанси против себе, і коли при тім всім вплив сеї катедри слідно в нашім науковім розвої, то се вже тільки моя особиста заслуга, більше нічия» [9, С. 120].

Наступна важлива проблема, висвітлити яку дозволяє укладений каталог, це динаміка студентської аудиторії М. Грушевського. Як свідчать дані, від початків викладацької кар'єри українського історика й до кінця ХІХ ст. кількість його студентів спадала, що підтверджує наведене вище спостереження дописувача львівської «Правди». Потім, від початку століття, студентська аудиторія поступово зростала, а впродовж декількох років кількість запитів на предмети українського професора навіть перевищувала сотню річно. Винятком був лише 1901—1902 навч. р. (про його особливість згадаємо далі). Найбільша ж кількість записів студентів філософського факультету на курси М. Грушевського припала на 1912—1913 навч. р. (124), що підважує правдивість згаданого вище спогаду О. Барвінського.

Для зручності зведені кількісні дані подаємо в табл. 1.

⁴ Державний архів Львівської обл. Ф. 26. Оп. 5. Спр. 510. Арк. 1.

⁵ Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаніка. Ф. 11. Спр. 2483. Арк. 54—55.

М. Грушевським курси

1903— 1904	1904— 1905	1905— 1906	1906— 1907	1907— 1908	1908— 1909	1909— 1910	1910— 1911	1911— 1912	1912— 1913	1913— 1914
55	43	52	22	45	33	42	0	38	61	59
53	43	48	38	34	32	41	43	49	63	44
108	86	100	60	79	65	83	43	87	124	103

Окремого пояснення потребує той факт, що за два зимових семестри 1901—1902 і 1910—1911 навч. рр. М. Грушевський не мав жодного студента філософського факультету. В першому випадку дався взнаки спротив українських студентів стрімкій колонізації Львівського університету, який вилився в акцію, відому як студентська сецесія, що якраз тоді набирала обертів. Польські студенти в той час вочевидь ігнорували виклади українського професора, адже адміністрація вишу вважала його за ідейного натхненника акції української молоді. Про це К. Студинський писав у Відень О. Барвінському: «Додам також, що поляки вказують на Грушевського, яко провокатора (Войцеховський сказав се публично при Колессі), хоть Грушевський якнайбільше був противний сецесії молодіжи. Прошу се евентуально вяснити міністрови, бо тут раді би вижерти Грушевського»⁵.

Вочевидь студентські заворушення стали причиною відсутності слухачів в автора «Історії України-Руси» також і у випадку зимового семестру 1910—1911 навч. р. Йдеться про хвилю неспокою у Львівському університеті, викликану вбивством у його стінах 1 липня 1910 р. А. Коцка у черговому протистоянні польської та української молоді. Зі щоденника М. Грушевського знаємо, що, побоюючись провокацій із боку поляків, професор у ті буремні часи приходив до університету з револьвером (!) у кишені [12, С. 261, 470].

Укладений каталог дозволяє поставити крапку в дискусії довкола іншої міфологізованої проблеми — етнічного складу студентської аудиторії М. Грушевського. Йдеться про нібито ігнорування його курсів насамперед поляками, з огляду на зростання міжнаціонального антагонізму напередодні війни. Очікувано, що серед студентів М. Грушевського філософського факультету домінували українці — 424 особи (або 84 % від загальної факультетської аудиторії). Та все ж поряд із ними бачимо також чимало поляків — 66 осіб (майже 12 %), кількох євреїв (8) і росіян (2), а також поодиноких представників інших національностей (білоруска, чех, німець, словенець). Стосовно ж польських студентів відзначимо, що їх кількість хоч і не була значною, проте пересічно однаковою аж до початку Великої війни. Тож наростання польсько-українських суперечностей у Львові суттєво не вплинуло на бажання польської молоді пізнавати українське минуле. При цьому відзначимо, що підрахунок студентів за етнічним походженням ускладнюється

⁵ Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. Ф. 11. Спр. 2483. Арк. 54—55.

тією обставиною, що починаючи від зимового семестру 1909—1910 навч. р. в каталогах перестали вказувати відповідні дані здобувачів освіти, зазначаючи замість цього їхню рідну мову. Цікаво, що сам М. Грушевський наголошував на маніпулятивності такої зміни, що полягала в небажанні адміністрації університету визнавати факт дедалі більшої присутності у стінах вишу українців та євреїв. Із цього приводу він писав: «Тепер кількість студентів-русинів Львівського університету сягає тисячі чи й більше: точних цифр не можемо подати, оскільки з 1906 р. рубрику національності взагалі вилучили зі звітів Львівського університету. Очевидно, ця статистика національностей стає декому незручною» [13, С. 504]. Тож у випадку групи каталогів без зазначення національності студентів, ми встановлювали цей факт за поданими даними стосовно рідної мови. Інакше чинили лише у випадку студентів, котрі сповідували юдаїзм і нерідко вказували рідною мовою польську чи, подекуди, українську. В їхньому випадку ми визначали національність за віросповідним критерієм.

Особливістю філософського факультету, що помітно відрізняла його від інших, стала присутність жінок, котрі поступово добивалися права на здобуття вищої освіти й інтенсивно опановували дисципліни гуманітарного циклу. Цікаво, що помітною частина студенток була й серед аудиторії М. Грушевського. Їх кількість сягала 51 особи (тобто 10 % від його загальної факультетської аудиторії). Серед них домінували українки, але були й польки (5) та по 1 представниці єврейського, білоруського походження. Тут, знову ж таки, слід пам'ятати про вже згадану специфіку кафедри українського професора (курси мали по суті факультативний статус).

Опрацювання студентських каталогів уможливило укладання вичерпного переліку навчальних предметів, котрі М. Грушевський пропонував історикам-початківцям. Із наведених нижче даних можемо зробити висновок, що український професор викладав за періодами курси історії України та Східної Європи від найдавніших часів до ранньомодерної доби включно. Звернемо увагу на другий із названих курсів, який М. Грушевський читав з огляду на спеціалізацію своєї кафедри — всесвітня історія. Як знаємо з епістолярію, на початку професорської кар'єри потреба викладати такий предмет йому не сподобалася. Натомість, як показала педагогічна практика, і про це свідчить каталог, саме завдяки цьому курсу до викладацької орбіти вченого зазвичай і потрапляли студенти-історики інших національностей, як і ті, що обрали спеціалізацією інші дисципліни. Тут цілком слід погодитися з твердженням, що сприйняте спершу М. Грушевським за обтяжливий обов'язок викладання окремого курсу східноєвропейського минулого з часом виявило себе як справжній шанс для української історичної науки [14, С. 279]. Поряд зі згаданими постійними курсами автор «Історії України-Руси» впродовж усього часу викладання вів науковий семінар під назвою «Історичні вправи» [15].

Менш відомо те, що крім цих згаданих предметів львівський професор викладав понад два десятки спецкурсів, які хронологічно корелювалися з основними предметами. Для прикладу наведемо такі, як «Історія устрою і побут

Великого Новгороду», «Історіографія руська, період давній», «Огляд джерел до історії Русі XII—XIII ст.», «Великий рух народів», «Історія Криму XIII—XVII в.» та ін. Як свідчить каталог, такі спецкурси користувалися не меншою, а подекуди й більшою популярністю за основні предмети. Пересічно впродовж семестру М. Грушевський викладав три навчальні курси.

Чималий інтерес також викликає простеження специфіки вибору студентами М. Грушевського його навчальних предметів, адже деякі відвідували лише один курс на семестр, інші ж записувалися на всі запропоновані ним предмети й чинили так усі чотири роки навчання. Цікаво, що таких студентів було немало та далеко не всі вони стали представниками львівської школи українознавців. Тож постають питання: хто з них згодом обрав фах історика? чи працювали вони в руслі історичної ідеології свого професора? як ставилися до його спадщини? Останнє запитання особливо цікаве стосовно тих студентів М. Грушевського, котрі згодом рецензували його праці. Для прикладу назвемо імена М. Гавліка, С. Томашівського, М. Кордубу. Загалом же відповідь на ці та багато інших запитань, без сумніву, дозволить нам значно нюансувати чимало сюжетів української інтелектуальної історії тієї доби.

Правничий факультет мав найбільшу кількість студентів у Львівському університеті, ба більше, цей факультет був одним із найчисельніших у всьому коронному краї. Пояснюється це статусом міста, в якому перебували намісник та його розгалужений бюрократичний апарат. Тож Львів постійно потребував щоразу більше кадрів урядників, суддів, адвокатів, службовців. Як з'ясував П. Жуковський, молодіжна аудиторія правничого факультету впродовж другої половини XIX — початку XX ст. зростає аж утричі — до 3000 студентів річно [6, С. 412], а в деякі навчальні роки правники становили половину всіх студентів Львівського університету.

Опрацювання деканатських каталогів правничого факультету дозволило виявити, що за двадцятиріччя педагогічної праці М. Грушевського його заняття відвідали 3490 студентів-юристів. Вони обирали його як свого викладача сумарно 4230 разів. Статистику записів на курси М. Грушевського за роками подаємо в табл. 2.

Постає питання: як оцінювати наведені кількісні параметри студентської аудиторії М. Грушевського на юридичному факультеті? Насамперед зазначимо, що вона практично у 7 разів перевищувала його студентську аудиторію на рідному для історика філософському факультеті. Також певне уявлення про популярність викладів М. Грушевського може дати порівняння його студентської аудиторії із загальною кількістю студентів-правників у тому чи іншому навчальному році. Наприклад, упродовж літнього семестру 1910—1911 навч. р. на юридичному факультеті здобували освіту 2907 студентів [11, С. 118], із них 378 (13 % від загальної кількості) зголосилися відвідати запропоновані українським професором курси. З огляду на те, що предмети історика мали факультативний статус, а українці становили виразну меншість серед студентів-правників, це було чимало. Феномену такої популярності курсів М. Грушевського у

своїх спогадах торкнувся Р. Чубатий: «Ми, хоч і належали до іншого факультету і не студіювали спеціально історію, конечно хотіли мати в своїх “індексах” те дороге ім’я [...]. Були між слухачами проф. М. Грушевського не тільки ті, що спеціалізувалися в історії. Були там т. зв. україністи, були теологи, ходили правники, були й старші панове-професори, котрі приїздили до Львова, а довідавшись, що проф. М. Грушевський саме тепер на університеті і провадить виклади, без огляду, яка була тема, приходили й пильно прислухались його викладам» [16, С. 8]. Підтвердження цим словам знаходимо саме в деканатських каталогах правничого факультету, де слухачами подеколи були мало не ровесники професора з докторськими ступенями.

Динаміка студентської аудиторії М. Грушевського на правничому факультеті подібна до філософського. Як свідчать наведені в табл. 2 дані, від старту викладацької кар’єри й до початку ХХ ст. кількість його студентів загалом була невеликою та коливалася в межах 20—50 осіб на рік, що можна пояснити фактом незначної зануреності українського історика у життя університетської молоді поза філософським факультетом. Потім, від початку століття, коли вчений фактично став виразником українства у стінах навчального закладу, його студентська аудиторія стрімко зростала, в останні передвоєнні роки сягаючи близько 800 осіб щорічно. При цьому декілька семестрів за весь час викладацької діяльності М. Грушевський не мав студентів, що, як ми вже згадували, пояснюється заворушеннями на національному ґрунті, коли українці на знак протесту масово залишали Львів. У той час учений узагалі не викладав.

Каталоги дозволяють також охарактеризувати склад студентської аудиторії М. Грушевського на правничому факультеті за етнічним походженням. Як і на філософському, серед його слухачів домінували українці — їх було 3038 (87,1 %). Далі, що цікаво, йшли євреї — 281 особа (7,9 %). Нагадаємо, що у випадку філософського факультету другою найбільшою студентською громадою були поляки, натомість серед студентів-юристів вони становили третю за чисельністю етнічну групу — 163 (4,6 %). Потім зі значним кількісним відривом йшли росіяни (4), німці (3) та чехи (1). Відзначимо також, що до кінця ХІХ ст. серед студентів-правників М. Грушевського були лише українці, а кількість євреїв і поляків поступово зростала від зламу ХІХ—ХХ ст., і питома вага не змінювалась аж до переддення війни.

Таблиця 2. Кількість студентів правничого факультету, які записалися на запропоновані

Семестр	1894— 1895	1895— 1896	1896— 1897	1897— 1898	1898— 1899	1899— 1900	1900— 1901	1901— 1902	1902— 1903
Зимовий	15	23	22	11	14	14	18	0	3
Літній	28	22	7	9	11	35	7	1	9
Загальна кількість записів за навчальний рік	43	45	29	20	25	49	25	1	12

Зауважимо відмінність між студентськими аудиторіями М. Грушевського філософського та правничого факультетів і у плані гендерної складової: серед майбутніх правників в українського історика навчалися винятково чоловіки. Це пояснюється специфікою тих сфер діяльності, до яких залучалися випускники (службовці, судді, адвокати й т. п.) — у той час вони ще не зазнали помітних впливів емансипаційних процесів, тому на юридичному факультеті на рубежі ХІХ—ХХ ст. жінки були в рідкість.

Зрозумілі відмінності й у дидактичних перевагах студентів-юристів. Практично всі вони солідарно обирали курс історії Східної Європи від найдавніших часів до ранньомодерної доби включно, що його за періодами впродовж кількох семестрів поспіль читав М. Грушевський. Так, зі згаданої вище загальної кількості записів про обирання предметів українського професора (4230) цей курс у деканатських каталогах занотовано 3350 разів (або практично у 80 % випадків).

Крім цього загального курсу частина студентів-юристів також відвідували головний курс ученого з історії України (108 записів) та низку згадуваних вище спеціалізованих предметів, адресованих саме історикам-початківцям. Примітно, що деякі студенти-правники навіть зголошувалися на науковий семінар автора «Історії України-Руси» (33 записи), що був однією з інституційних підвалин його львівської історичної школи. Тут доречно відзначити, що попри факультативність предметів М. Грушевського, чимало майбутніх юристів відвідували їх кілька семестрів поспіль.

Цікаво, що серед студентів-правників М. Грушевського були й такі, що не в останню чергу під його впливом згодом стануть знаковими істориками. Для прикладу згадаємо М. Чубатого — дослідника минулого української церкви і права, педагога й публіциста, дійсного члена НТШ, засновника та першого голову НТШ в Америці. Іншим прикладом може бути постать фундатора української марксистської історіографії М. Яворського, котрий прослухав відразу два курси свого пізнішого ідейного опонента: «Вибрані питання з історії Східної Європи» й «Україна у ХVІ в.». Це ще одне промовисте свідчення атракційності М. Грушевського як університетського професора.

Особливість наступного, теологічного, факультету полягала в тому, що його вихованці не могли вільно відвідувати позафакультетські курси, адже для цього потрібен був спеціальний дозвіл представників духовної влади. Тож відразу по

М. Грушевським курси

1903— 1904	1904— 1905	1905— 1906	1906— 1907	1907— 1908	1908— 1909	1909— 1910	1910— 1911	1911— 1912	1912— 1913	1913— 1914
32	28	9	43	123	0	218	0	330	382	394
0	26	47	80	153	151	272	378	485	451	379
32	54	56	123	276	151	490	378	815	833	773

Таблиця 3. Кількість записів студентів Львівського університету на запропоновані М. Гру

Факультет	1894— 1895	1895— 1896	1896— 1897	1897— 1898	1898— 1899	1899— 1900	1900— 1901	1901— 1902	1902— 1903
Філософський	35	26	11	16	14	33	38	5	72
Правничий	43	45	29	20	25	49	25	1	12
Теологічний	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Медичний	3	2	0	1	0	0	0	0	0
Загальна кіль- кість записів за навчальний рік	81	73	40	37	39	82	63	6	84

приїзду молодого професора до Львова майбутні панотці звернулися до нього з проханням про заступництво в ректора та митрополита у справі щодо вільного відвідування історичних курсів. Про це ми дізнаємося з листа М. Грушевського до вже не раз згаданого О. Барвінського. На початку жовтня 1894 р. історик інформував колегу: «Виклади йдуть, слухачів небагато (регулярних 15—20), але ходять. Теологам не дозволено й досі, переказувано, що хтять мене просити, аби попросив за їх ректора, або митрополита, але я з тим задержуся до Вашого приїзду» [17, С. 64]. Звісно, М. Грушевський та О. Барвінський розуміли важливість того, щоб курс рідної історії зайняв належне місце в підготовці народних проповідників. Тож, як останній писав у своїх споминах, уже під кінець жовтня 1894 р. такий дозвіл було дано й на лекціях українського історика з'явилися майбутні душпастирі⁶.

У діаспорному грушевськознавстві домінувало сформоване мемуарами уявлення про чималу популярність серед студентів-теологів викладів українського професора [18]. Утім ми не можемо це верифікувати, адже до нашого часу не дійшли деканатські каталоги теологічного факультету за 1866—1906 рр. Натомість каталоги пізнішого часу виразно демонструють епізодичність відвідування майбутніми священниками курсів М. Грушевського. Так, у 1906—1914 рр. він мав лише 7 слухачів, які 10 разів обирали запропоновані ним курси. Головно, це був уже згадуваний предмет «Вибрані питання з історії Східної Європи» та інколи загальний курс історії України, що насамперед адресувався студентам філософського факультету. З огляду на специфіку теологічного, всі студенти М. Грушевського тут були українцями та чоловіками.

Найменш чисельним у Львівському університеті був медичний факультет (до певної міри ровесник кар'єри Грушевського-професора, адже постав 1894 р.), що пояснюється особливостями отриманого фаху. З цієї ж причини тут було найменше зацікавлених викладами М. Грушевського. Деканатські каталоги свідчать, що за двадцять років до українського історика записалися

⁶ ВРФіТ. Ф. 135. Спр. 24. Арк. 70 зв.

шевським курси

1903— 1904	1904— 1905	1905— 1906	1906— 1907	1907— 1908	1908— 1909	1909— 1910	1910— 1911	1911— 1912	1912— 1913	1913— 1914
108	86	100	60	79	65	83	43	87	124	103
32	54	56	123	276	151	490	378	815	833	773
—	—	—	3	1	0	2	1	1	1	4
0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
140	140	156	186	356	216	575	422	903	958	840

лише 4 студенти, які 7 разів обирали його курси. Серед них 3 були українського, а 1 — єврейського походження.

Наведені вище дані дозволяють реконструювати студентську аудиторію М. Грушевського у загальноуніверситетському вимірі. Отже за 20 років педагогічної праці бажання студіювати в нього виявили 4005 осіб, які обирали його курси сумарно 5436 разів. Виразно домінували українці (3472; 86,6 %), далі йшли євреї (290; 7,3 %), поляки (229; 5,7 %). Серед слухачів інших національностей назвемо росіян (6), німців (4), чехів (2) та по 1 білорусу і словенцю. В гендерному плані переважали чоловіки — 3953 особи (98,7 %), натомість жінок — 51 (1,3 %). Зведену кількісну картину студентської аудиторії М. Грушевського Львівського університету за факультетами й роками на підставі деканатських каталогів подаємо в табл. 3. Вона засвідчує поступове зростання з піковими значеннями для трьох останніх передвоєнних років. Наприклад, у 1913—1914 навч. р. у виші сумарно здобував освіту 5871 студент, з них навчатися у М. Грушевського зголосилися 768, які обирали його курси 840 разів (тобто 13 % загальноуніверситетської аудиторії). Як на згадані вище особливості кафедри українського вченого, ці цифри виглядають доволі солідно.

Зауважимо, що наведені цифри далеко не остаточні й насправді студентська аудиторія М. Грушевського була чисельнішою. Ми вже згадували про значну некомплектність каталогів теологічного факультету. Не можемо також виключати факт можливої некомплектності каталогів інших факультетів або ж втрату в них окремих аркушів. Відзначимо, що частково ці втрати нам дозволили компенсувати абсолюторії — свідоцтва про закінчення університету, а також поодинокі збережені каталоги студентів, котрі склалися для кожного окремого предмета самим викладачем. Примірники останнього виду документів університетського діловодства відклалися в архівних колекціях М. Грушевського у Львові й Києві. Та попри деяку некомплектність, виявлені дані дозволяють скласти чітке уявлення про студентську аудиторію вченого, її кількісну динаміку, етнічний склад та ін.

Слід також відзначити той факт, що подекуди прізвище М. Грушевського чи його навчальний предмет (або те й інше) в каталогах перекреслені без будь-яких

пояснень. Іноді такі закреслення робилися виразно чорнилом, але найчастіше недбало олівцями чорного, синього, червоного кольорів. Ми не завжди можемо дати аргументовану відповідь про причини цих закреслень — чи це була відмова самого студента від відвідування курсу, чи те, що М. Грушевський брав тривалі наукові відраження й відкликав викладання своїх курсів (так, як це було у випадках зимових семестрів 1906—1907 та 1911—1912 навч. рр.), чи мотиви дисциплінарного характеру (коли, наприклад, після вбивства А. Потоцького з усіх каталогів було послідовно викреслено інформацію про М. Січинського — одного зі студентів М. Грушевського), чи ще якісь інші обставини. Але такий запис у будь-якому випадку свідчив про наміри прослухати курс знаного історика, тому ми враховували всіх записаних у каталогах студентів українського вченого. Зрештою на згадану вище цифру загальних зголошень (5436) припало 910 закреслень (тобто 1/6 частина). Відзначимо, що ця проблема вимагає детального з'ясування у загальному контексті дослідження практик університетської бюрократії того часу.

Поряд із кількісними параметрами студентської аудиторії М. Грушевського не менш важливі її «якісні» характеристики. Деканатські каталоги виразно свідчать, що всі знакові українські діячі, котрі навчалися у Львівському університеті в «добу Грушевського», вважали за потрібне з більшою чи меншою інтенсивністю відвідувати його курси. У першу чергу, це стосувалося майбутніх істориків, адже вихованцями вченого було чимало авторитетних дослідників українського минулого першої половини ХХ ст. Згадаємо хоча б таких відомих представників його львівської школи, як С. Томашівський, С. Рудницький, М. Кордуба, І. Крип'якевич, Б. Барвінський, І. Джиджора та ін.

Крім іменитих істориків серед студентів М. Грушевського було чимало визначних українських громадських, державних, військових діячів. При цьому йдеться як про постаті загальноукраїнського масштабу, так і про суто західноукраїнських лідерів думок. Серед перших згадаємо ідеолога інтегрального націоналізму Д. Донцова, голову Проводу українських націоналістів Є. Коновальця, полковників Армії УНР Р. Дашкевича (один із засновників української артилерії) та В. Дідушка. Зі знакових діячів регіонального виміру назвемо сотника січових стрільців та державного секретаря військових справ ЗУНР Д. Вітовського, голову Ради державних секретарів ЗУНР С. Голубовича, президента Руської Народної Республіки Лемків Я. Качмарчика, одного з лідерів студентського руху А. Коцка та ін.

Серед студенток М. Грушевського було й чимало визначних репрезентанток українського руху першої половини ХХ ст. Насамперед згадаємо єдину представницю львівської історичної школи Меланію Бордун — знану дослідницю історії галицького духівництва, освітянську та культурно-громадську діячку. Варті згадки історикиня, викладачка географії, громадська, військова діячка, перша у світі жінка, офіційно зарахована на військову службу у званні офіцера, чотарка Української галицької армії Олена Степанів; письменниця, перекладачка, публіцистка, революціонерка, донька Б. Грінченка Анастасія; громадська діячка, музикантка, редакторка Дарія Шухевич; громадська діячка, журналістка, учасниця жіночого руху, очільниця жіночих організацій у діаспорі Олена Охри-

мович; музеє- та краєзнавиця, педагогиня Стефанія Садовська; перекладачка Варвара Літинська; галицька громадська діячка й освітянка Євстахія Тишинська та ін. Усі вони впродовж кількох семестрів відвідували курси М. Грушевського та його науковий семінар.

Зрештою, запропоновані М. Грушевським курси відвідало й немало знаних європейських інтелектуалів першої половини ХХ ст. Чого лише варті, приміром, імена польських істориків А. Шельонговського, Т.Е. Модельського (котрий аж тричі записувався на курси українського вченого). Згадаємо також очільницю Польського історичного товариства Наталію Гонсьоровську-Грабовську. Доречним видається з'ясування впливу ідей М. Грушевського на їхню історіографічну практику, особливо в контексті інтерпретації минулого польсько-українських відносин. На згадку заслуговує й Л. Ленард — відомий словенський критик, славіст, публіцист, перекладач і філософ, який активно популяризував українську культуру в інтелектуальному середовищі Центрально-Східної Європи. Ще одним промовистим прикладом є білоруська поетеса та громадська діячка Алоїза Пашкевич, яка ввійшла в історію літератури під псевдонімом Цьотка. Подібних свідчень можемо наводити чимало.

Насамкінець відзначимо, що вивчення деканатських каталогів має значний евристичний інтерес і в тому плані, що подеколи дозволяє уточнити біографічні дані багатьох українських діячів. Як приклад наведемо вже згаданого М. Яворського. В багатьох його біограмах наводяться різні дати народження — 15 листопада 1885 чи 1884 рр., 28 лютого 1885 р. Насправді, як указав сам молодий чоловік у деканатському каталозі, він народився 28 листопада 1885 р. Іншим прикладом може бути Д. Вітовський, котрий подавав датою свого народження 4 листопада 1887 р., а не 8 листопада, як це зустрічається у сучасних енциклопедичних виданнях.

Отже студентські каталоги Львівського університету постають найбільш вагомим джерелом для з'ясування особливостей науково-педагогічної праці М. Грушевського в галицький період його життя. Важливість цих документів полягає в тому, що завдяки їх інформаційному потенціалу питання, в обговоренні котрих раніше домінувала емоційно-спекулятивна складова, відтепер отримали фактологічне підґрунтя для всебічного історіографічного аналізу. Досліджені каталоги переконливо атестують М. Грушевського як популярного викладача не тільки серед української, але й польської та єврейської молоді. Більшість її представників стали помітними діячами свого часу, популяризуючи чи трансформуючи здобуті на студентській лаві історичні знання. Також удалося з'ясувати національну й гендерну специфіку студентської аудиторії українського професора, відтворити різноплановість його дидактичних пропозицій, простежити особливості відвідуваності різних курсів тощо. Саме завдяки даним опрацьованих студентських каталогів М. Грушевський постає авторитетним і затребуваним представником львівської університетської корпорації.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Telvak, V., Pantiuk, M. Mykhailo Hrushevskiyi ta borotba za ukrainski kafedry Lvivskoho universytetu. *Skhidnoevropeyskiy istorychnyi visnyk*. 2018. Spetsialnyi vypusk 3: 156-162 [in Ukrainian].
[Тельвак В., Пантюк М. Михайло Грушевський та боротьба за українські кафедри Львівського університету. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. Спеціальний випуск 3. С. 156—162].
2. Telvak, V., Pedych, V. Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho. Lviv, 2016 [in Ukrainian].
[Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів, 2016. 424 с.].
3. “Efemerychni uspiky novoi ery”. *Pravda*. 1896. Ch. 33: 400 [in Ukrainian].
[«Ефемеричні успіхи нової ери». *Правда*. 1896. Ч. 33. С. 400].
4. Chubatyi, M. Dodatkovi spomyny pro Mykhaila Hrushevskoho z 1912—1914 rr. *Ukrainskyi istoryk*. 1974. 3-4: 72-79 [in Ukrainian].
[Чубатий М. Додаткові спомини про Михайла Грушевського з 1912—1914 рр. *Український історик*. 1974. № 3-4. С. 72—79].
5. Jakubowska, U. Lwów na przełomie XIX i XX w.: Przegląd środowisk prasotwórczych. Warszawa, 1991 [in Polish].
6. Uniwersytetowi Lwowskiemu dla upamiętnienia trzysta pięćdziesiątej rocznicy jego fundacji: Materiały sesji zorganizowanej w dniach 14—15 stycznia 2011 w Krakowie. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2011 [in Polish].
7. Korduba, M. Pryyzd prof. Hrushevskoho do Lvova. *Visnyk SVU*. 1916. Ch. 128: 795-798 [in Ukrainian].
[Кордуба М. Приїзд проф. Грушевського до Львова. *Вісник СВУ*. 1916. Ч. 128. С. 795—798].
8. Perepyska M. Drahomanova z M. Pavlykom (1876—1895). Zladyv M. Pavlyk. T. VIII (1894—1895). Chernivtsi, 1911 [in Ukrainian].
[Переписка М. Драгоманова з М. Павликом (1876—1895). Зладив М. Павлик. Т. VIII (1894—1895). Чернівці, 1911. 414 с.].
9. Hrushevskiyi, M. Yak mene sprovadzheno do Lvova (Lyst do khv. redaktsii “Dila”). In: Hrushevskiyi M.S. Tvory: U 50 t. Lviv: Svit, 2002. T. 1: Ser. “Suspilno-politychni tvory (1894—1907)”: 117-122 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Як мене спроваджено до Львова (Лист до хв. редакції «Діла»). В: Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Сер. «Суспільно-політичні твори (1894—1907)». Львів: Світ, 2002. С. 117—122].
10. Telvak, V. Studenty Mykhaila Hrushevskoho na filososfskomu fakulteti Lvivskoho universytetu (za dekanatskym kataloghom). In: Mykhailo Hrushevskiyi. Studii ta dzherela. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho, 2021. Kn. 3: 197-264 [in Ukrainian].
[Тельвак В. Студенти Михайла Грушевського на філософському факультеті Львівського університету (за деканатським каталогом). В: Михайло Грушевський. Студії та дже-рела. Кн. 3. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2021. С. 197—264].
11. Kachmar, V. Lvivskiyi universytet u 1784—1918 rr.: orhanizatsiini, osvitno-naukovi ta natsionalni transformatsii. Lviv: LNU im. Ivana Franka, 2021 [in Ukrainian].
[Качмар В. Львівський університет у 1784—1918 рр.: організаційні, освітньо-наукові та національні трансформації. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2021. 531 с.].

12. Hrushevskiy, M.S. Shchodennyk (1902—1914 rr.): U 2 t. T. 1 (1902—1907). Upor., vstupna stattia, komentari S. Pankova; naukovyi redaktor I. Hurych. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, 2021 [in Ukrainian].
[Грушевський М. С. Щоденник (1902—1914 рр.): У 2 т. Т. 1 (1902—1907). Упор., вступ. ст., ком. С. Панькова; наук. ред. І. Гирич. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2021. 544 с.]
13. Hrushevskiy, M.S. Iz polsko-ukrainskykh stosunkiv Halychyny (Kilka iliustratsii do pytan- nia: avtonomiia oblasna chy natsionalno-terytorialna). In: Hrushevskiy M.S. Tvory: U 50 t. Lviv: Svit, 2002. T. 1: Ser. "Suspilno-politychni tvory (1894—1907)": 485-527 [in Ukrainian].
[Грушевський М.С. Із польсько-українських стосунків Галичини (Кілька ілюстрацій до питання: автономія обласна чи національно-територіальна). В: Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Сер. «Суспільно-політичні твори (1894—1907)». Львів: Світ, 2002. С. 485—527].
14. Pakholkiv, S. Ukrainska intelihentsiia u Habsburzkii Halychyni: osvichena verstva i eman- sypatsiia natsii. Lviv: Piramida, 2014 [in Ukrainian].
[Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації. Львів: Піраміда, 2014. 612 с.]
15. Telvak, V. "Istorychni vpravy" Mykhaila Hrushevskoho u Lvivskomu universyteti: sprob- a rekonstruktsii. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk: Nova seriia*. 2016. 19/20: 313-322 [in Ukrainian].
[Тельвак В. «Історичні вправи» Михайла Грушевського у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Український археографічний щорічник: Нова серія*. 2016. Вип. 19/20. С. 313—322].
16. Chubatyi, R. Spohad pro M. Hrushevskoho. *Samostiina Ukraina*. 1967. Ch. 6-7 (219- 220): 5-9 [in Ukrainian].
[Чубатий Р. Спогад про М. Грушевського. *Самостійна Україна*. 1967. Ч. 6-7 (219- 220). С. 5—9].
17. Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho. T. 7: Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho z Oleksandrom Barvinskym. Upor. V. Telvak, M. Diadiuk. Lviv; Kyiv; New York; Ostroh, 2018 [in Ukrainian].
[Листування Михайла Грушевського. Т. 7: Листування Михайла Грушевського з Олександром Барвінським. Упор. В. Тельвак, М. Дядюк. Львів; Київ; Нью-Йорк; Острог, 2018. 208 с.]
18. Telvak, V., Sabinskyi, M. "Boi za Hrushevskoho": doba Ukrainkoi revoliutsii v dysku- siiakh diaspornykh intelektualiv povoiennoho dvadtsiatylittia. *Eminak*. 2022. 1 (37): 100-109 [in Ukrainian].
[Тельвак В., Сабінський М. «Бої за Грушевського»: доба Української революції в дискусіях діаспорних інтелектуалів повоєнного двадцятиліття. *Eminak*. 2022. № 1 (37). С. 100—109].

Надійшла / Received 10.10.2023

Vitalii TELVAK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor at Department of World History and Special Historical Disciplines,
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Drohobych, Ukraine)
telvak1@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

STUDENT AUDIENCE OF M. HRUSHEVSKYI
AT LVIV UNIVERSITY: QUANTITATIVE DYNAMICS,
ETHNIC COMPOSITION, DIDACTIC PREFERENCES

The purpose is to find out the quantitative parameters, the dynamics of enrolment, and the ethnic composition of the student audience of M. Hrushevskiy at Lviv University. **The methodological basis** is an interdisciplinary approach. Particular emphasis is made on the structural-functional systematic analysis of historiographical facts and the comparative-historical method from the perspective of the principles of impartiality and historicism. **The scientific novelty** lies in an attempt to comprehensively analyse the student audience of M. Hrushevskiy at Lviv University. **Conclusions.** It has been proven that the student catalogues of Lviv University are the most important source for elucidating the specifics of the scientific and pedagogical work of M. Hrushevskiy during the Halychyna period of his life. The importance of this document lies in the fact that thanks to its informational potential, the issues, the discussion of which was previously dominated by an emotional and speculative component, have now received a factual basis for a comprehensive historiographical analysis. The studied catalogues convincingly certify M. Hrushevskiy as a popular teacher not only among Ukrainian but also Polish and Jewish youth. Most of its representatives became notable figures of that time, popularizing or transforming the historical knowledge acquired as a student. It was also possible to find out the national and gender specifics of the student audience of the Ukrainian professor, reconstruct the diversity of his didactic proposals, trace the frequency of attendance at various courses, etc. Thanks to the processing of the dean's student catalogues, we can certify M. Hrushevskiy as an authoritative and sought-after representative of the Lviv University corporation.

Keywords: *Lviv University, M. Hrushevskiy, studentship, ethnic composition, quantitative dynamics.*